

ЧАСОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ДІСПРИСЛІВНИКА

У пропонованій статті ми описали статус дієприслівника у сучасній граматиці, зосередивши при цьому особливу увагу на його часовій характеристиці.

Ключові слова: дієприслівник, віддієслівний дериват, категорія часу, значення одночасності дії / різночасності, доконаний / недоконаний вид.

Статус дієприслівника в українському мовознавстві змінювався. Йдеться насамперед про його здатність виражати категорії виду і часу. Якщо раніше автори граматик [7, 8] виокремлювали дієприслівник передусім за цими морфологічними ознаками і кваліфікували дієприслівник як незмінну дієслівну форму, яка позначає дію або стан як ознаку іншої дії або стану, зберігаючи дієслівні морфологічні категорії виду і часу [8, 397], то у працях І. Р. Вихованця [2, 3] запропоновано відійти від такого визначення, що «спричинило кардинальну зміну його статусу» [3, 320]. У новіших дослідженнях дієприслівник кваліфікують як віддієслівний прислівник за синтаксичною й морфологічною ознаками [3, 323]. Йдеться також про те, що дієприслівники нейтралізували власне-дієслівні морфологічні категорії часу і способу, й лише співвідносяться з часовими формами особових дієслів і мають властивість набувати значення відносного часу. Дієприслівник не описує часовий період, а лише виражає обставинне релятивне значення часу, що ґрунтується на семантиці відношень. Дієприслівники позначають час опосередковано, через дію, яка відбувається паралельно із основною дією, вираженою предикатом (відношення одночасності) або передує їй (відношення різночасності).

Категорія абсолютного часу характеризує подію щодо моменту мовлення. Дієприслівники, виражаючи дії чи стани, які супроводжують виконання основних дій, виражених дієслівними формами теперішнього, минулого або майбутнього часів, становлять ядро таксису. Таксис – категорія синтаксична, у реченні час вказує на співвіднесеність дії з основною повідомлюваною подією, а не з моментом мовлення. Категорія таксису об'єднує дієприслівники і загальний відносний час. Її відрізняє від категорії часу те, що вона характеризує повідомлюване у стосунку до іншої повідомлюваної дії, безвідносно щодо моменту мовлення, напр.: *У цих краях торгуючи давно, грек прорубав у Скіфію вікно* (Л. Костенко); *Згадавши, ти спинив коня в задумі...* (Юрій Клен); *Розвивши ясні короговки... Вогнем схопився Київ у творчій високості* (П. Тичина). Особливістю загального відносного часу є розташування дії або відрізка, заповненого дією, між двома часовими моментами. Відносний час визначає тривалість дії щодо іншої, ніж момент мовлення, точки відліку. Особливістю конструкцій відносного часу є те, що вони не входять до опозицій часової попередності та часової наступності, а займають проміжне місце в системі засобів різночасності. Форми на позначення відносного часу є ускладненими, іноді вони містять два прийменниково-відмінкові складники, а їхня загальна семантика є невизначено-окресленою стосовно осі часу. У первинній структурі (вихідному базовому реченні) не було чіткої вказівки на часову оформленість дії, тому в згорнутому реченні для уникнення узагальненості використовують формули загального відносного часу. Ці форми наділені особливою функцією ускладнених темпоральних синтаксем для передання точної часової віднесеності ситуації (її крайніх точок) до осі часу.

Засоби вираження загального відносного часу знаходяться на периферії основного (грамемного) складу категорії темпоральності, але функціонування дієприслівників варто розглядати з погляду їхнього значення, співвідносного зі структурою категорії темпоральності, яка постає системою граем: означеної / неозначеної тривалості, означеної / неозначеної попередності й означеної / неозначеної наступності. Дотримуючись такого розмежування, диференціюємо також дієприслівники відповідно до відображення ними одночасності / різночасності у реченні. Часові характеристики дієприслівників спрямовані не у внутрішню морфологічну структуру, а виходять за її межі, функціонуючи у зовнішньому дієслівному оточенні. Автори «Теоретичної морфології української мови» зазначають, що прислівникове відносне значення часу дієприслівника, базоване на семантиці відношень, «уможливлює виміри одночасності і різночасності (часової попередності і часової наступності)» [3, 322]. На їхню думку, дієприслівники можуть виражати відносні значення попередності, одночасності та наступності. Ці часові значення дієприслівники виявляють щодо дії, процесу, стану основного предиката,

вираженого дієсловом. Воно реалізоване у результаті семантичних відношень основного предиката у формі дієслова та побічного у формі дієприслівника.

На думку О. В. Бондарка, у конструкціях із дієприслівником сама форма дієприслівника виражає тільки значення супутньої дії, відношення одночасності і попередності зумовлені дієслівним видом [1, 111]. І. К. Кучеренко натомість вважає, що „беззмисловним є міркування про те, що дієприслівники доконаного виду... означають таку додаткову дію, яка в часі випереджає основну, виражену особовим дієсловом-присудком” [6, 126-127]. Порівняймо: *Вихопившись на найвищу скелю, Нателла стала зірко дивитися вниз* (О. Гончар) – *Нателла вихопилась на скелю і стала дивитися вниз...; Умившись, дядько одягав чисту сорочку і сідав до столу* (Г. Тютюнник) – *Дядько вмивався, одягав сорочку, сідав до столу*. Залежно від позиції дієприслівника у реченні виступає значення дії, попередньої відносно дієслова, або ж, навпаки, одночасної з ним.

Вважаємо, що дієприслівники мають властивість контекстуального набуття обставинного значення часу, яке відображає часові відношення між елементарними простими реченнями у структурі складного речення. Наприклад: *Два доктори, статечно походжаючи, обговорюють питання: чи є у крота очі? (День) ← Два доктори обговорюють питання, коли статечно походжають; Дивна держава зникла, не виконавши своєї місії... (День) ← Дивна держава зникла, після того, як не виконала своєї місії; Вступивши до Львівського університету на факультет права, Петро Федорів не пориває зв'язків із рідним краєм (Дзеркало тижня) ← Після того, як Петро Федорів вступив до Львівського університету на факультет права, він не пориває зв'язків із рідним краєм; Степ, струснувши з себе росу та зігнавши непримітні тіні, горить рівним жовто-зеленим кольором (Панас Мирний) ← Після того, як степ струснув з себе росу і зігнав непримітні тіні, він горить рівним жовто-зеленим кольором*. Порівняймо наведену вище тезу із твердженням у Граматиці – 1970: „Дієприслівники не мають категорії часу” [4, 361]. Аналіз мовних фактів свідчить, що вони дійсно, по-перше, не мають морфологічної опозиції за часовою ознакою (на відміну від прислівників), а від окремого дієслова (інфінітива) можна утворити дієприслівники тільки з одним значенням, навіть якщо вони мають різні основи або різні суфікси (*дивлячись, дивившись*). Сама по собі форма дієприслівника, похідна від основи недоконаного виду дієслова (НВ), не має власного часу, тобто морфологічно не виражає часової семантики. Значення часу охоплює морфологічну парадигму дієслова, дієприслівнику воно невластиве: *Іду... минаючи...; Ішов ... минаючи...; Ітиму ... минаючи...* Наприклад: *А над головою, розсотуючи вечірню мережку хмар, пролетіли дикі гуси* (Г. Косинка) → *А над головою, розсотуючи вечірню мережку хмар, пролітають дикі гуси; ...розсотуючи вечірню мережку хмар, пролітатимуть дикі гуси; ...пролітайте ...розсотуючи вечірню мережку хмар...; ...пролітали б... розсотуючи вечірню мережку хмар...* І. Р. Вихованець зазначає, що дієприслівникові властиве набуття ним часового значення основного предиката, а «та сама форма дієприслівника під впливом різних часових значень опорного дієслова може виражати значення теперішнього, минулого та майбутнього часу» [3, 321].

По-друге, дієприслівники, утворені від дієслів доконаного (ДВ) і недоконаного виду у тексті можуть мати однакові часові значення. Дієприслівники, утворені від дієслів ДВ можуть називати дію, яка відбувається одночасно з іншою дією, передує їй або відбувається після неї, а дієприслівники, утворені від дієслів НВ – одночасну і попередню [3, 386-391]. Безперечно, категорія виду виступає важливим аспектом, оскільки вид як власне дієслівна морфологічна властивість тісно пов'язаний із категорією часу. Зважаючи на це, часові значення, на нашу думку, слід поділяти із врахуванням видових показників. Дієприслівники передають значення одночасності контекстуально, у певному словесному оточенні. Розглянемо приклади вираження дієприслівниками часової тривалості (одночасності / різночасності) відповідно до внутрішнього часу перебігу дії (враховуючи проекцію виду):

1) доконаний вид (одночасність): *Ось раптом шарпнувся вперед, щось (тихо знов) проговоривши* (В. Самійленко); *Він усміхнувся, а й вона розсміялася, показавши при тім прегарні блискучі зуби* (О. Кобилянська);

2) недоконаний вид (одночасність): *Двері в школі прочинилися, і звітіля, товплячись і на ходу одягаючись, висипали надвір школярі* (С. Васильченко); *Ідучи по сходах, зітхав, бо не від того був генеральний суддя, щоб і собі побавитися картами* (Б. Лепкий); *Часом пропливали мимо, стиха буркочучи і пінячись, маленькі шуми* (С. Васильченко). У реченні позачасовість форми дієприслівника, утворену від дієслів НВ, розуміємо як одночасність із основною дією. Типове значення дієприслівників теперішнього часу полягає у вираженні додаткової дії, що відбувається одночасно з основною. Тоді основна дія виражена дієсловом НВ. Дієприслівники

передають значення одночасності у відповідному контексті, залежно від видо-часових функцій предиката й основного речення (незгорнутого). У поєднанні з дієсловом майбутнього часу доконаного виду дієприслівник теперішнього часу вказує на дію або стан із додатковим значенням постійного тривання: *Минаючи застави й гострокіл, Впадуть в матню засілої сторожі* (Б. Кравців);

3) доконаний вид (попередність): *Отець Еміліян, не скінчивши про еспанських жидів, знову вернув до теперішніх подій та доказував Городюкові, що Росія не буде тепер вести війни, бо ослаблена війною з Японією* (Р. Купчинський); *Попавши у їх руки, Василько раптом заверещав, забився, затріпався і змовк* (В. Винниченко). У наведених прикладах дієприслівники беруть участь у вираженні послідовності подій, позначаючи додаткові дії, які у часі свого перебігу передують основним;

4) недоконаний вид (попередність при повторі): *Приходячи до якого-небудь краю, вони гнулися перед силою і гнули під себе всіх, хто стояв нижче від них* (В. Антонович). У випадках, коли у висловлюванні підкреслено видове значення повторюваності, кратності, звичності дієприслівник НВ може виражати побічну дію, не одночасну з головною, але супутню їй, хоча б у значенні попередності;

5) доконаний вид (наступність): *Підіймає заслінку вікна і замикає туди курку, зачинивши знов віконце* (І. Кочерга); *Довго стоїть на ганку не наважуючись зайти, а потім, підібгавши вуста, надавши своєму зораному змориками обличчю гідності, одважується* (С. Гуцало). Щоб підкреслити послідовність дії, тобто її наступність, у контексті вживається детермінант *потім*, оскільки процеси, представлені дієслівними формами *стоїть, одважується* можуть проходити одночасно.

За висновками О. В. Бондарка, А. А. Каминіної [1; 9; 5], дієприслівники можуть виражати тільки одночасність (НВ) і попередність (ДВ). Не можемо погодитись із таким твердженням, оскільки А. А. Каминіна свідомо залишає поза увагою той факт, що „тільки те значення можна вважати значенням власне форми, яке залежить безпосередньо від протиставлення дієприслівників доконаного і недоконаного видів за мінімальної зумовленості текстом” [5, 131]. Але іноді без урахування попередніх висловлювань (у тексті) неможливо збагнути зміст останніх. Дослідження будь-яких категорій можливе лише за умови врахування комунікативної функції мови. Наприклад, у дієприслівників ДВ значення часової віднесеності часто змінюється залежно від порядку слів у реченні: в препозиції щодо дієслова вони можуть називати дію попередню, а в постпозиції – наступну: *Скінчивши гімназію, записався на права і отсе вже рік сидить у своїх дядьків на селі* (Р. Купчинський) – спочатку закінчив гімназію, а потім записався на права і порівняймо: *Понурилася й пішла з покою, тягнучи за собою хвилю золотого волосся* (В. Шевчук).

Дієприслівники функціонують у детермінантній позиції простого ускладненого речення й окреслюють часове тло дії, події. Детермінантні значення дієприслівників залежать від співвідношень видових форм основного дієслова та дієприслівника. Дієприслівники, утворені від дієслівних форм теперішнього часу, семантично пов'язані із дієсловами НВ виражають значення одночасності, а дієприслівники, утворені від форм чоловічого роду однини минулого часу ДВ передають часову одночасність або різночасність (позиція дієслова у реченні розрізняє значення передуювання і наступності). І. Р. Вихованець та К. Г. Городенська вважають, що для останніх «найпоширенішим є значення дієприслівникової попередності; значення наступності для них найпериферійніше» [3, 321].

Дієприслівники виступають у функції детермінантного (обставинного) члена речення, який поширює предикативне ядро речення. Функція обставинного часу полягає у відтворенні лінійності, динамічності, послідовності подій, констатує взаємозв'язки всередині часу речення і тексту, моделюючи реальні просторово-часові відношення об'єктивної дійсності, та більше актуалізує повідомлення, ніж відображає його рух у часі. Дієприслівники мають властивість контекстуального набуття обставинного значення часу, що відображає часові відношення між елементарними простими реченнями у структурі складного речення. Дієприслівники як віддієслівні деривати передають темпоральні значення контекстуально, у певному лексемному оточенні. У конструкціях із дієприслівником сама форма виражає тільки значення супутньої дії, відношення одночасності і попередності зумовлені дієслівним видом. Функція одночасності характерна для дієприслівників НВ у однакових часових формах, різночасності – для дієприслівників ДВ у однакових часових формах, при цьому передуювання / наступність розрізняють позицією дієприслівника у реченні; співвідношення форм ДВ і НВ передає неповну одночасність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А.В. Основы функциональной грамматики: Языковая интерпретация времени. –С.-Пет.: Изд-во С. – Пет. ун-та, 1999. – 206 с.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1998. – 256 с.
3. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови / За ред. І. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 398 с.
4. Грамматика современного русского литературного языка / Под. Ред. Н.Ю.Шведовой. –М.: Наука, 1970. – 767 с.
5. Камынина А.А. Об отношении деепричастия к глаголу по признаку временного значения // исследования по славянской филологии. –М.: Изд-во МГУ, 1974. – С. 129-135.
6. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – К.:Вид-во Київ. Ун-ту, 1961. – Ч.1. – 172 с.
7. Русанівський В. М. Дієслово // Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. Думка, 1969. – С. 296-429.
8. Сучасна українська літературна мова / За ред.. А. П. Грищенка. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.
9. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализация. Таксис / Отв. Ред. А.В. Бондарко. – Л.: Наука, 1987. – 348 с.

В предложенной статье мы описали статус деепричастия в современной грамматике, сосредоточив при этом особое внимание на его временной характеристике.

Ключевые слова: деепричастие, отглагольный дериват, категория времени, значения одновременности действия / разновременности, совершенный / несовершенный вид.

In the suggested article we describe the status of an adverbial participle in modern grammar, focusing on a special attention of its time characteristics.

Key words: adverbial participle, adverbial derivate, time category, meaning of time simultaneity / equivalence, accomplished nonaccomplished type.